

Evalda PACI
(Tiranë)

**VEPRA E MARIN BARLETIT NË PIKËPAMJE
VËZHGIMESH NDËRDISIPLINORE. INTERPRETIME E
HOLLËSI STUDIMORE RRETH NJË NDËRMARRJEJE
LAPIDARE**

Një korpus veprash që mban autorësinë e një humanisti dhe mjeshtri të shkrimtarisë si Marin Barleti, gëzon prej kohësh vëmendjen e studiuesve të disa disiplinave. Sigurisht që kur përpilohen vepra që shtysën e kanë nga motive historike, ngjarje dhe episode që kanë lënë gjurmë në historinë e një populli, e aq më tepër në periudhën në të cilën jetoi dhe mori formimin personal autori ynë, prirja për të pasqyruar vetë përmbajtjen e tyre do të mbështetet fort dhe nga mjete artistike dhe elemente rrëfimi që bëjnë të mundur të realizohet një tërësi që ka të bëjë së pari me historiken, por dhe me epiken dhe legjendaren. Në shekullin e kaluar nuk ka munguar tërheqja e vëmendjes nga studiues të viseve të afërta me vendin tonë që në shkrimet përkatëse të botuara në të përkohshme me rëndësi për kërkimet shkencore në viset ballkanike nënvizonin rëndësinë që kishte fakti i përfshirjes dhe i trajtimit të personalitetit të Marin Barletit në korpuset enciklopedike me emër në atë kohë.¹

Botimi i një punimi studimor mbi Marin Barletin dhe veprat e tij nga studiuesi Francisc Pall(1938) shënoi një hap të rëndësishëm dhe në pikëpamje të rikthimit të vëmendjes ndaj individualitetit dhe profilit të tij, ndërkohë që kishte mjaft për të thënë e për të

¹ Baldacci A., *Di un importante studio su Marino Barlezio*, në *Dalmatica*, maj 1940, f.17-26.

konkluduar duke u nisur nga pjesë të caktuara të vetë botimeve në fjalë dhe pasazheve konkrete të tyre.

Vëmendja e Marin Barletit drejtohet ndaj figurave që në njëfarë mënyre janë bërë dhe motivuese për të përpiluar veprat që e bënë të njohur atë si një ndër humanistët më në zë të kohës në të cilën jetoi, duke sjellë më pranë lexuesit dhe bibliofilit ngjarje që sa cekin atdheun tonë, po aq kanë të bëjnë me kontekstin ballkanik dhe me historinë e viseve tej Adriatikut, të lidhura ngushtë me tonat që në antikitetin e hershëm, një periudhë kohore që ndërmendet prej vetë Barletit dhe nëpërmjet emërtimeve që kanë të bëjnë me fise të hershme dhe popullsi që dhe sot e kësaj dite përfaqësojnë e konsiderohen si gjurmë të një lashtësie etnike për studimet tona albanologjike. Në trajtesat historike që kanë objekt të vëmendjes pikërisht periudhën e Katërqindës dhe veçanërisht përfshirjen e vendeve të caktuara në një luftë që nisej nga pretendime territoriale dhe këndvështrime politike, vihet theksi mbi rolin e shteteve të caktuara evropiane dhe pozicionin e gjithsecilit ndaj synimeve të otomanëve për ekspansion që kapërcente kufijtë e viseve shqiptare.²

Një mori elementesh flet për prirjet e autorit në këto vepra: përkujdesjen që ai ka treguar ndaj ravijëzimit të personazheve të përveçme dhe që e kanë shënuar me aktet dhe personalitetin e tyre historinë e rrethimeve që bënë të mundur të njiheshin për trimëri dhe qëndresë vendasit dhe prijësit e tyre; aspekte të një përshkrimi sa fizik, aq dhe me terma e artifice të tyre që autori vetë i ka vjelë dhe duke u konsultuar me modele të kohës së tij; gjurmë të trajtesave të mëhershme që janë iniciuar shumë kohë më parë nga autorë të antikitetit greko-romak e që autori ynë duket se i ka njohur në një mënyrë të konsiderueshme; kujtesën e shprehur ndaj vendesh dhe momentesh që bëjnë të kuptosh afërsinë që autori vetë kishte me ngjarjet në fjalë në pikëpamje të përfshirjes psikologjike dhe emocionale; orientimin ndaj përshkrimesh episodike që në pikëpamje

² Shih ndër të tjera dhe Abulafia D., *Sfondi historik i Rrethimit të Shkodrës*, përkthyer nga dr. Arben Bushgjokaj, në Marin Barleti, *Rrethimi i Shkodrës*, përktheu Henrik Lacaj, përgatiti për botim David Hosaflook, Botime Onufri, Tiranë, 2012, f.1-8.

shifrash e të dhënash në njëfarë mënyre nënvizojnë dramaticitetin e ndeshjes mes popujsh e kulturash, një ndeshje që me sa duket ishte paraprirë dhe nga ngjarje të mëparshme në kontekstin ballkanik.

Në të vërtetë, argumentet që Barleti ka bërë objekt vëmendjeje në veprat e tij përfshijnë si viset tona, ashtu dhe një kontekst më të gjerë që kushtëzohet pa dyshim dhe nga zhvillimet që ndodhnin si pasojë e ndeshjes me një fuqi të madhe të kohës siç ishte Perandoria Otomane. Autori vetë e ka vetëdijën për një fakt të tillë duke qenë se ka rezervuar dhe përpiluar dhe një arsenal emërtesash që portretizojnë mëtuesin këmbëngulës ndaj trojeve dhe fortesave arbërore, të konsideruar si një armik që nuk duhej nënvlerësuar për shumë arsye, qoftë në pikëpamje të përgatitjes ushtarake që përshkruhet deri në hollësi e detaje të imëta, qoftë dhe në pikëpamje të psikologjisë që transmeton përmes metodologjisë së veprimit dhe ndikimit ndaj të rrethuarve.

Protagonistët e veprave të Barletit pa dyshim që i kanë kushtuar vetë autorit një shkallë të pazakontë angazhimi, duke qenë se dallohet fare mirë që në përshkrimin e episodeve që lidhen me ta përpunohen elemente të ligjëratave që vihen në gojën e tyre, shoqëruar dhe me hollësi të natyrës gjuhësore që plotësojnë më së miri çdo kontekst në të cilin ata paraqiten si aktorë. Portretizimi me anë përfshirës gjuhësor i personazheve dhe i situatave të përveçme që janë rimarrë dhe nga studiues të mëvonë të periudhës në fjalë, sigurisht mund të përbëjë një argument për t'u thelluar nëse bëhet fjalë për të studiuar më tej shkrimtarin e Barletit dhe aspekte thelbësore të saj, ndërkohë që pikërisht në këtë rasë konsultimi me variantet referenciale në gjuhë të tjera e veçanërisht me ato në gjuhën latine do ta mbështeste më së miri një pistë të tillë hulumtimi. Pa dyshim që episode të caktuara nga historia e Skënderbeut janë ngulitur në kujtesën historike dhe falë përfshirjes dhe përshkrimit gjegjësisht të bërë në krerët e veprës së Barletit dhe një fakt i tillë mund të nënvizohet dhe provohet për disa syresh.³

³ Me të drejtë biografi dhe studiuesi Francisc Pall dallon qartë pozicionimin e këtij autori në të dyja veprat e tij. Pall shfaq mendimin se Barleti nuk ka të njëjtën afërsi në pikëpamje pranë me ngjarjet që trajton dhe analizon përkatësisht në *Rrethimin e*

Është e vështirë të mund të shterohet në pikëpamje studimore një autor si Marin Barleti. Burime të vyera paraqesin në këtë drejtim dhe realizimet e veprave të tij në disa variante në gjuhën shqipe, duke përfaqësuar secili një opsion më shumë për të konsideruar faktin që pasuria e një veprë a e disa veprave që përpilohen në një linjë të përafërt në pikëpamje konceptimi dhe të ngjarjeve që qëndrojnë në themel të tyre, mund të vihet në dukje më tepër dhe më qartë pikërisht nga një mozaik i tillë variantesh ekzistuese, nga të cilat ato që disponojmë në gjuhën tonë përbëjnë një mundësi të artë për ta lexuar dhe kuptuar nga afër vetë autorin dhe projektin e tij ndërkohë që i dedikohej *Rrethimit të Shkodrës* dhe *Historisë së jetës e bëmave të Skënderbeut*, heroit tonë kombëtar.

Çdo variant ekzistues i veprave të tilla e aq më tepër kur gjendet në më shumë gjuhë të ndryshme, përbën një mundësi më vete për të kuptuar më tej shkallën e receptimit të mesazhit të veprës në fjalë dhe të vetë prirjeve që transmetohen duke gjurmuar në detaje e hollësi nga më të ndryshmet vetë artin e të shkruarit të autorit përkatës. Shkenca e filologjisë ka shënuar përparime konkrete pikërisht nëpërmjet hulumtimit të thelluar të teksteve të veprave të caktuara dhe është pasuruar në parime dhe metodologji studimore dhe përmes shënimit të të dhënave konkrete që janë vjelë nga realizime të ndryshme, të cilat në vetvete duke u bërë objekt teknikash tipografike apo teknike nga ana e përpiluesve apo dhe e shtypësve të tyre kanë pasqyruar dhe shkolla më vete që janë bërë objekt studimi nga kjo disiplinë e rëndësishme.

Sa i përket sjelljes së veprave të Barletit në më shumë se një variant në gjuhën shqipe, duhet nënvizuar fakti që pikërisht në to gjurmohet dhe një kontribut i çmuar nga ana e shqipëruessve dhe e

Shkodrës dhe në *Historinë e jetës dhe bëmave të Skënderbeut*. Shih në veçanti Pall F., *Le fonti del Barlezio*, në *Marino Barlezio, uno storico umanista*, 1938, f.43: Mentre il Sacerdote compose il surriferito lavoro massimamente in base alla sua esperienza, qui, nella biografia del Castriota, si trovano invece poche reminiscenze, poichè l'autore non fu partecipe alle gesta dell'Eroe. Quindi non ne può parlare sulla base di ricordi personali e soltanto nelle allusioni sull'assedio di Scutari e nella descrizione sommaria delle varie regioni e luoghi dell'Albania, che aveva visitato egli stesso.

përgatitësve të botimeve në fjalë në pikëpamje të përpunimit të një leksiku mjaft specifik e që ka funksionin e orientimit të lexuesit në një periudhë tipike që shënohet nga të tilla ngjarje e nga të tilla ndeshje mes popujsh, popullsish të hershme e kulturash po aq të hershme.

Një diferencim i thellë në këtë pikëpamje vërehet që në përshkrimet e kampeve përkatëse, dhe të tilla fakte nuk sillen në mënyrë të rastësishme nga autori i veprës. Ndërmarrja e veprave të tilla jo vetëm që motivohet nga një shtysë që qe mjaft konkrete për Marin Barletin, por duhet mbështetur nga një formim i veçantë që autori vetë e ka dëshmuar jo thjesht me paraqitjen e një formimi gjuhësor e kulturor që duket se e ka arritur përmes një shkollimi specifik të realizuar në viset tej Adriatikut.⁴ Të mos harrojmë interpretimet dhe shprehjet përkatëse me të cilat Francisc Pall në studimin e sipërpërmendur të tij mbështet pikërisht të tilla përshkrime të Barletit, duke qenë fort i qartë fakti që ky studiues ka receptuar thellësisht episode të veçanta dhe ka dalluar në to përfshirjen e autorit dhe lidhjen emocionale me atdheun e vet.⁵

I gjithë ky kompleksitet detajesh përcillet dhe nga vetë angazhimi i shqipëruesve tanë, që nuk munguan të përafrojnë me lexuesin dhe me studiuesin e disa disiplinave ngjarje të pashlyera për kujtesën kombëtare si *Rrethimi i Shkodrës* apo elemente të një biografie që nuk shënoi vetëm Arbërinë, por një kontekst më të gjerë që ka të bëjë sa me Evropën, aq dhe me Ballkanin në veçanti. Secili paraqitet me veçoritë e një profili prej studiuesi, jo vetëm të një shqipëruesi e përkthyesi që përballlet me tekste që ngërthejnë në vetvete karakteristika që në vështrimin e filologut përçojnë më shumë se tiparet e një periudhe të caktuar. Ndërthuren në proces të punës së tyre kompetencat e skribit, historianit, klasikistit,

⁴ Shih në veçanti Lucia Nadin, *Marin Barleti: shënime biografike. Mjedisi fetar padovano-vicentin mes shekujve XV-XVI*, në *Shqipëria e rigjetur, zbulim gjurmësh shqiptare në kulturën dhe artin e Venetos në shekullin XVI*, përktheu: Pëllumb Xhufi, Botime Onufri, Tiranë, 2012, f.98-128. Shih gjithashtu Lucia Nadin, *Marino Barlezio tra Venezia, Padova, Vicenza. Paesaggi veneto-scutarini*, në *Shëzjat*, n.1-2, 2016, f.46-60.

⁵ Pall F., *Marino Barlezio, uno storico umanista*, Bucaresti, 1938, f.5-6.

medievalistit, njohësit të historisë së librit dhe të botimeve të periudhës në të cilën u realizuan dhe u ribotuan veprat e Barletit, njohësit dhe hulumtuesit të ndërgjegjshëm të një arsenali të posaçëm leksikor dhe nomenklaturash që ka të bëjë me armaturat dhe strategjitë ushtarake të kohës, por dhe me fortifikimet dhe me sistemet e mbrojtjes së fortesave dhe kështjellave në raste rrethimesh dhe luftimesh të zgjatura.

Nga varianti në variant mund të receptohet një angazhim i tillë, që bën të mundur të realizohet një lexim i përmasave historiografike, por dhe letrare, dhe epike i veprave të Marin Barletit. Duke pasur një formim që përkon me kohën në të cilën mori elemente të një edukimi sa fetar e teologjik, aq dhe gjuhësor e letrar, autori ka përdorur shprehje tipike që e bëjnë dhe interpretues burimesh që duket se ka konsultuar apo dëgjuar. Sigurisht që referimi ndaj këtyre burimeve nuk plotëson domosdoshmërisht pritshmëritë e lexuesit të ditëve tona, por një fakt i tillë shpjegohet fare mirë dhe me formatin në të cilin veprat e Barletit paraqiten e që në pikëpamje gjinore nuk mund të ishin buletine të mirëfillta lufte, të cilat dhe ishin përpiluar ndërkohë që zhvilloheshin ngjarjet që përshkruhen në këto vepra. Barleti sigurisht ka një qëndrim të vetin ndaj ngjarjeve që ka ndërmarrë të trajtojë e të përshkruajë dhe në këtë pikëpamje, nuk pritet të gjejmë në krerët e veprave të tij përshkrime të zhveshura nga ndjenja apo motivime që e kanë nxitur dhe shoqëruar dhe në proces të përpilimit të tyre. Nga ana tjetër, dhe formimi meshtarak dhe përgatitja në fushë të teologjisë së krishterë nuk mund të mos linte gjurmë dhe në pikëpamje të shprehjes konkrete në pjesë apo paragrafe të caktuara të veprës, duke u bërë kështu dhe transmetuese të aspekteve themelore të personalitetit të vetë autorit të veprës.

Studimi në këtë pikëpamje dhe i modeleve tekstore që qëndrojnë në themel të introduktimit të veprave të tij dëshmon më së miri motivimin e këtij të fundit dhe vetë qëndrimin që do të mbajë më tej, ndërsa do të përshkruajë në detaje episode luftarake, ligjërata të mbajtura nga personazhe që i zotërojnë si protagonistë dhe heronj pikërisht këto episode dhe vetë ngjarjet në tërësi.⁶

⁶ Të tilla personazhe gjenden të ndërmendura që në indeksin analitik të lëndës së

Dedikimet konkrete që përmbahen në hyrje të veprës *De obsidione Scodrensi-Rrethimi i Shkodrës* (1504), dëshmojnë mirëfilli prirjet dhe motivimin e autorit tonë, njëkohësisht dhe shtysën konkrete që ai kishte pasur në pikëpamje të përpilimit të një vepre të tillë.⁷

Përbën një tekst i tillë një tjetër model tekstor që mund të merret si objekt referimi në proces të hulumtimit të tipareve përmbajtjesore të letrave dedikatore që shoqëronin pothuaj në çdo rasë botime të kësaj natyre, aq më tepër në një pozicion në të cilin e ka gjetur veten autori ynë, që shpreh pothuaj në çdo paragraf të kësaj hyrjeje të *Rrethimit të Shkodrës* ndjenja që i burojnë si nga përjetimi sërish i ngjarjeve që kishin të bënin me atdheun e vet, ashtu dhe me vetëdijen që pikërisht këto të fundit duheshin konkretizuar në një vepër të shkruar e që të kishte parasysh sa me rëndësi do të paraqitej për pasardhësit botimi i saj.

Gjurmimi i të dhënave mbi Barletin është bërë jo rrallë dhe nëpërmjet leximit të thelluar dhe të vëmendshëm të episodeve të veprave të tij. Dhe F.Pall, një prej biografëve më në zë të këtij autori interpreton mbi bazën e të dhënave që mund të vilen duke lexuar pjesë të caktuara nga këto vepra.⁸ Vështirësitë në pikëpamje të disponimit të të dhënave biografike në lidhje me Marin Barletin e ndonjë autor tjetër të së njëjtës periudhë, janë plotësuar ndjeshëm gjatë viteve të fundit, ndërkohë që kërkimet në lidhje me ta kanë qenë më konkrete dhe më të përqendruara në drejtim të selive ku

veprës, që mund të konsultohet si paraprirës i përmbajtjes së saj në botimet gjegjëse në gjuhën latine.

⁷ Pall F., *Lo scrittore Barlezio; le ragioni che l'indussero a scrivere*, në *Marino Barlezio, uno storico umanista*, Bucuresti, 1938, f.106: Nella prefazione dell'Assedio di Scutari, Marino stima suo dovere "Stoici hominis et boni civis" di eternare l'eroica difesa della città, mirando con questo non soltanto a una soddisfazione del suo spirito, ma anche al diletto dei lettori. La gratitudine verso la patria lo stimolava a renderle quest'omaggio, per non lasciar dimenticare l'eroismo dei suoi concittadini, ma, al contrario, celebrarlo, per mezzo dello stile, come un bell'esempio, degno per quanto concerne il perseverare nella fedeltà verso I Capi, in ispecie verso la Repubblica di San Marco.

⁸ Pall F., *Vita del Barlezio*, në *Marino Barlezio, uno storico umanista*, Bucuresti, 1938, f.1-9.

mund të jenë dokumentuar informata në lidhje me veprimtarinë meshtarake apo akademike të secilit.⁹ Sa i takon dokumentimit më të saktë të të dhënave biografike të personaliteteve të asaj kohe, duhet vënë në dukje që dhe në raste të tjera jepen jo rrallë me afërsi data konkrete që kanë të bëjnë me to dhe me momente kryesore të jetës apo veprimtarisë së tyre personale apo profesionale.

Marin Barleti përfaqëson një prej autorëve më të studiuar nga ana e historianëve dhe medieualistëve, ndërkohë që dija e filologjisë ka dhënë padyshim një kontribut të pamohueshëm dhe në lidhje me orientimin ndaj interpretimesh më të thelluara të teksteve të veprave të tij. Roli i shqipëruessve që janë marrë me *Rrethimin e Shkodrës* dhe me *Historinë e jetës dhe bëmave të Skënderbeut*, konsiderohet dhe rimerret në vëzhgimet tona çdo herë që kemi në dorë për qëllime konsultimi variantet në gjuhën shqipe që duke u bërë dhe objekt ribotimi, kanë ardhur sërish në vëmendjen e filologut, i cili shqyrton dhe vë në dukje modifikimet që vihen re në pasazhe të ndryshme të kapitujve a krrerëve të caktuar të veprave në fjalë, ndryshimet që mund të jenë realizuar dhe me vetëdije nga ana e kujdesuesve të këtyre botimeve, elementet që duke qenë ideuar të ndihmojnë dhe të mbështesin brendësimin e teksteve në fjalë, dhe mund të jenë vendosur në pjesë përmbyllëse të botimeve, duke pasuar gjithë shtjellimin e përmbajtjes. Veprat e Barletit e në veçanti ato që ne disponojmë në gjuhën shqipe, janë sjellë në më shumë se një variant ribotimi dhe larmia e tyre përbën një pasuri të çmuar që duhet bërë objekt vëmendjeje dhe në kuadrin e studimeve që përqendrohen mbi autorë dhe tekste, në veçanti në ato studime që duke qenë se zhvillohen mbi vepra të Pesëqindës apo Gjashtëqindës, kanë parasysh që plotësimi i të dhënave që duhet të jenë sa më konkrete

⁹ Shih në veçanti Nadin L., *Marin Barleti: shënime biografike. Mjedisi fetar padovano-vicentin mes shekujve XV-XVI*, në *Shqipëria e rigjetur, zbulim gjurmësh shqiptare në kulturën dhe artin e Venetos në shekullin XVI*, përktheu: Pëllumb Xhufi, Botime Onufri, Tiranë, 2012, f.98-128. Shih gjithashtu dhe Nadin L., *Marino Barlezio tra Venezia, Padova, Vicenza. Paesaggi veneto-scutarini*, në *Shënjat*, n.1-2, 2016, f.46-60.

dhe të përcaktuara qartë, paraqet dhe vështirësi në pikëpamje dokumentimi.

Marin Barleti mbetet një prej shkrimtarëve më të rëndësishëm të shekullit në të cilin jetoi, i konsideruar i tillë në trajtesat përkatëse që pasqyrohen në manuale dhe botime që kanë objekt të tyrin pikërisht periudhën në fjalë dhe autorë të veçantë, ndër të cilët dhe disa që kanë përpiluar dhe realizuar veprat e tyre në një gjuhë librore dhe kulturore *par excellence*, siç ishte latinishtja në atë kohë. Për fatin tonë të mirë, elemente në dukje teknike që kanë të bëjnë me realizimin tipografik të veprave të tij, frontespici me figuracionin e pasur që padyshim mbart nëntekste të qarta që i referohen brendisë dhe vetë motivimit për ta shkruar një vepër të tillë, janë bërë objekt trajtimesh serioze dhe të thelluara, duke shpënë më tej dhe kërkimet mbi vetë periudhën në fjalë, mbi qerthujt kulturorë që mbështetën të tilla iniciativa botimi dhe që kishin për zemër si konkludimin e suksesshëm në të tilla realizime të natyrës tipografike, aq dhe përkrahjen e biografëve dhe shkrimtarëve që me përgatitjen e tyre në të vërtetë i shërbyen dhe historisë së vendit nga mendohet se kishin ardhur.

Veprat e Marin Barletit duket se u përpiluan në një kontekst favorizues në shumë pikëpamje, ndërkohë që dhe studimi i rrethanave në të cilat ato u konkretizuan shpie në konkludime mbi një panoramë më të gjerë që mbetet dhe dëshmi e rëndësishme që kishte në atë kohë kultura e shkrimit, por dhe përjetësimi i një kujtese me rëndësi dhe vlerë kombëtare.

Bibliografi

- Bardhi F., *Skënderbeu (Apologji), (përktheu nga latinishtja Stefan I.Prifti)*, Tiranë, 1967.
- Barleti M., *Historia e jetës dhe e veprave të Skënderbeut, (përkthimi nga origjinali latinisht dhe hyrja nga S.J.Prifti)*, Tiranë, 1964.
- Barleti M., *Historia e Skënderbeut, (përkthimi nga origjinali latinisht dhe hyrja nga Stefan Prifti), botim i dytë*, Tiranë, 1967.
- Barleti M., *Historia e Skënderbeut, (botim i tretë, përkthyer nga S.I.Prifti)*, Tiranë, 1982.
- Barleti M., *Historia e Skënderbeut, Libri XI, Botimi IV, shqipëroi Stefan Prifti*, Infbotues, Tiranë, 2005.
- Barleti M., *Rrethimi i Shkodrës, përkthye prej origjinalit latinisht nga H.Lacaj, Botimi i dytë i plotësuar*, Tiranë, 1967.
- Barleti M., *Rrethimi i Shkodrës (përktheu H.Lacaj); përgatiti për botim D.Hosaflook*, Botime Onufri, Tiranë, 2012.
- Ceka H., *Vërejtje mbi disa të dhana topografike rreth luftave të Skënderbeut sipas Barletit*, Buletin për Shkencat Shoqërore, Instituti i Shkencave, Tiranë, 1952.

- Kamsi W., *Rrethimi i parë i Shkodrës(1474)*, në *Buletin Shkencor i Institutit Pedagogjik të Shkodrës*, n.7, 1968.
- Marlekaj L., *Scanderbeg nelletradizioni popolari albanesi*, Bari, 1969.
- Nadin L., *Migrazioni e integrazione: ilcasodegliAlbanesi a Venezia(1479-1552)*, Bulzonieditore, Romë, 2008.
- Nadin L., *Albaniaritrovata.Recuperi di presenzealbanesinellacultura e nell'arte del Cinquecentoveneto,përktheu Pëllumb Xhufi*, Botime Onufri, Tiranë, 2012.
- Nadin L., *Religiosi albanesi nelleterredella Serenissima tra Quattrocento e Cinquecento: unoscenario di incredibileampiezza, tra storia di chiese e storie di arte*, në *Hylli i Dritës*, n.3-4, 2013.
- Nadin L., *Marino Barlezio tra Venezia, Padova, Vicenza. Paesaggiveneto-scutarini*, në *Shêjzat-Pleiades*, n.1-2, 2016.
- Pall F., *Marino Barlezio, unostoricoumanista*, Bucaresti, 1938.
- Pall F., *I Rapportiitalo-albanesi intornoallametà del secolo XV (Documenti inediticonintroduzione e note storiche-critiche)*, Estrattodall'ArchivioStoricoper le Province Napoletane, Terza serie, Vol.IV, SocietàNapoletana di storiapatria, Napoli, 1966.

- Pall F., *Di nuovo sulle biografie scanderbegiane del XVI secolo*, në *Revue des études sud-est européennes*, n.1, 1971.
- Pipa A., *Umanisti italo-albanesi*, në *Albanica, Numër special*, 1992.
- Plasari A., *Skënderbeu, një histori politike*. Instituti i Studimeve Shqiptare "Gjergj Fishta", Tiranë, 2010.
- Plasari A., *Shqipëria dhe shqiptarët në Europën e Piut II*, IDK, Tiranë, 2014.
- Petrotta G., *Popolo, lingua e letteratura albanese (a cura di M. Mandalà)*, Edizioni Mirror, Palermo, 2003.
- Roques M., *Recherches sur les anciens textes albanais*, Paris, 1932.
- Sirdani M. O.F.M., *Skanderbegu mbas gojdhânash*, në *Zâni i Shna Ndout*, n.III, 1920.
- Sirdani M. O.F.M., *Kerkimembâvorrin e Skanderbegut*, në *Hylli i Dritës*, n.4, 1932.
- Sirdani M.O.F.M., *Nji rival i Skanderbegut*, në *Hylli i Dritës*, n.7-8, 1932.
- Sirdani M.O.F.M., *Në shkafajiset Skanderbegu*, në *Hylli i Dritës*, n.2, 1935; n.3, 1935; n.11, 1935; n.1, 1936; n.2, 1936; n.3, 1936.

- Sirdani M. O.F.M., *Kontribut për historinë e kulturën shqiptare*, Botime Françeskane, Shkodër, 2017.
- Zamputi I., *Lezhja, Rodoni, Durrësi dhe përpjekjet e fundit për rimëkambjen e principatave shqiptare*, në *Studime historike* n.1, 1964.
- Zamputi I., *Gjendja e materialeve dokumentare dhe burime të reja vendase për historinë e Shqipërisë për tre shekujt e parë të pushtimit turk*, në *Buletin për Shkencat Shoqërore*, n.3, 1955.
- Zamputi I., *Shënime mbi disa aspekte të lëvizjes çlirimtare shqiptare gjatë sundimit turk*, në *Studime historike* n.1, 1965.
- Zamputi I., *Elemente të vetëdijes shqiptare në përpjekjet për liri, për gjuhën shqipe e për arsim në shekujt XVI-XVII*, në *Studime historike* n.3, 1965.

